

Etičnost "Bijedne Mare" Luke Botića

Kokorić, Mihaela

Undergraduate thesis / Završni rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:359671>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-03**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Preddiplomski studij hrvatskog jezika i književnosti i filozofije

Mihaela Kokorić

Etičnost *Bijedne Mare* Luke Botića

Završni rad

Mentor: izv. prof. dr. sc. Ivan Trojan

Osijek, 2018.

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Preddiplomski studij hrvatskog jezika i književnosti i filozofije

Mihaela Kokorić

Etičnost *Bijedne Mare* Luke Botića

Završni rad

Humanističke znanosti, Filologija, Kroatistika

Mentor: izv. prof. dr. sc. Ivan Trojan

Osijek, 2018.

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Život i stvaralaštvo Luke Botića	3
3. Hrvatski književni romantizam.....	5
4. <i>Bijedna Mara</i>	7
5. Etičnost <i>Bijedne Mare</i>	9
5.1. Motiv ljubavi	9
5.2. Ideja slobode i slobodoljublja.....	11
5.3. Ideja bratstva.....	12
5.4. Motiv vjerske tolerancije	12
5.5. Dobro	16
6. Zaključak.....	18
7. Literatura.....	20

Sažetak

Luka Botić hrvatski je književnik i političar devetnaestoga stoljeća, a svojim je stvaralaštvom i idejama nazvan pjesnikom nacionalnoga jedinstva i vjerske snošljivosti. Djeluje u razdoblju hrvatskoga romantizma, koje je obilježilo književnost prve polovice devetnaestoga stoljeća. Hrvatski se romantizam javlja usporedo s idejom o ujedinjenju, političkom i kulturnom, na temelju nacionalnog jedinstva. Hrvatski se romantizam po mnogim značajkama razlikuje od onog europskog, primjerice, nema oduševljenja istokom, osjećaja melankolije i pesimizma, individualizma, vlada, dakle, vjera u budućnost hrvatskoga naroda. *Bijedna Mara* Botićev je romantički spjev, objavljen 1861. godine, a utemeljena na stvarnom događaju iz šesnaestoga stoljeća. Djelo tematizira nesretnu ljubav turskog mladića Adela i kršćanke Mare. No za razliku od ostalih djela nastalih u razdoblju hrvatskog romantizma, u *Bijednoj Mari* naglasak se stavlja na individue, a ne na kolektiv, također prekida se s crno-bijelom karakterizacijom koja je do tada prevladavala, uvodi se motiv ljubavi, koji je češći u europskom, nego u hrvatskomu romantizmu. Nadalje, u djelu se mogu uočiti etičke sastavnice, poput, motiva ljubavi, ideje slobode i bratstva, motiva vjerske tolerancije te ljudskog dobra. Ljubav je pokretač radnje te prvim pogledom Adela i Mare započinje zaplet. No ta će ljubav zbog različitih vjeroispovijesti biti kobna za Maru, a porazna za Adela, koji se pokorava društvenim normama te ženi muslimanskom djevojkom Melkom. Sloboda je temeljna odrednica čovjekove egzistencije i uvjet njegove odgovornosti, a u djelu ona je predmet težnje likova. Bratstvo se razvija između kršćanina i muslimana te tim bratstvom i zabranjenom ljubavi Botić razvija ideju vjerske tolerancije. Dobro se pak, može uočiti iz radnji likova, njihova odnosa prema drugima, a osim ljudskog dobra vidljiva je i opozicija u odnosu na zlo, a taj je binarni odnos dobro-zlo temelj proučavanja etike.

Ključne riječi: Luka Botić, romantizam, *Bijedna Mara*, etika

1. Uvod

U ovom će se završnom radu govoriti o djelu *Bijedna Mara* autora Luke Botića, odnosno etičnosti u tomu djelu.

Luka Botić hrvatski je književnik i političar devetnaestoga stoljeća. Ravlić ga smatra najboljim pjesnikom 50-ih godina, a Nikpalj njegovu prozu određuje kao najbolju prozu predšenoinskog razdoblja. (Botica, 1989: 122) Botić u svojim djelima izlaže apsurdnost vjerskih opreka, stoga ga Nikolić smatra pjesnikom nacionalnog jedinstva i vjerske tolerancije. (Nikolić, 2017: 27) Jelčić ga pak smatra prvim pjesnikom koji prekida s tradicijom crno-bijele karakterizacije. (Jelčić, 2002: 567) Od njegovih se djela mogu izdvojiti: romantički spjev *Bijedna Mara*, potom spjevovi *Pobratimstvo*, *Dilber Hasan* te *Petar Bačić*. (Botica, 2000a: 7)

Botić je stvarao u razdoblju romantizma, koji je prema Bobincu prijelomna epoha „u povijesti novije europske književnosti i kulture.“ (Bobinac, 2012: 12) Hrvatski je romantizam zahvatio prvu polovicu devetnaestoga stoljeća, a odgovor je to na političku rascjepkanost te izraženu germanizaciju i mađarizaciju. (Jelčić, 2002: 13) Javljaju se tada brojni javni djelatnici koji ukazuju na potrebu brige za narodni jezik. Stoga, hrvatskomu romantizmu prethodi hrvatski narodni preporod, koji je preuzeo „zadaću kreiranja moderne nacionalne kulture i modernog nacionalnog identiteta“. (Bobinac, 2012: 145) Književnost je tada imala nacionalnu te društvenu ulogu. Hrvatski romantizam epoha je kojom započinje novija hrvatska književnost. (Bobinac, 2012: 146) Brojni primjeri usmene književnosti, poput deseterca, motiva narodnog vjerovanja, prikaza fantastičnog i bajkovitog svijeta vila, pučkih motiva tambure, kola, pjesme, uvođenje motiva sna, naricanja te kletvi, potom motiv ljubavi, tragične i neostvarive, zatim pjesnički poziv, suvišnost, priroda obilježja su romantizma, a moguće ih je uočiti u *Bijednoj Mari*.

Bijedna Mara romantički je spjev s temom nesretne ljubavi turskog mladića Adela te kršćanke Mare. (Pavlović, 1998: 379) Djelo je objavljeno 1861. godine, a radnja je utemeljena na stvarnom događaju iz 16. stoljeća. (Botica, 1996, 97) Naime, Botiću je pri pisanju pomogla ljetopisna građa Splita iz vremena borbe s Osmanlijama. (Pavlović, 1998: 383) Nadalje, Botić se u djelu dotaknuo mnogih tema koje se mogu odrediti kao etičke, a to su primjerice: ljubav, sloboda, bratstvo, vjerska tolerancija te ljudsko dobro.

U prvom poglavlju rada iznijet ću život i stvaralaštvo Luke Botića, a potom ću obraditi djelo *Bijedna Mara*. U uvodnom poglavlju o djelu žanrovski ću ga odrediti te navesti uzore koju su autoru poslužili pri pisanju. U drugom ću poglavlju, u pet potpoglavlja obraditi etičnost *Bijedne Mare*. U

potpoglavljima donosim motiv ljubavi, ideju slobode i bratstva, motiv vjerske tolerancije te odnos dobra i zla.

Cilj je ovoga rada prikazati zastupljenost etičkih tema, kao što su ljubav, sloboda, bratstvo, vjerska tolerancija te dobro u *Bijednoj Mari* Luke Botića te prikazati Botića kao pjesnika vjerske tolerancije.

2. Život i stvaralaštvo Luke Botića

Luka Botić rođen je 1830. godine u Splitu na Dobrome. (Botica, 2000b: 274) Osnovnu je školu pohađao u Splitu, a gimnaziju u splitskom sjemeništu. (Botica, 1989: 12) Godine 1848. suradnik je *Dačkih novina* te član borbene skupine „Ne boj se!“. (Vučetić, 1973: 136) Zatim, 1849. upisuje teologiju u Zadru, no zbog neposluha je 1850. ili 1851. istjeran. (Botica, 1989: 12) Naime, tijekom boravka u Zadru pridružio se skupini bogoslova koji su „zaneseni rodoljubljem i slobodoljubljem smatrali da treba nešto zbiljsko vrijedno i praktično učiniti za dobro naroda“. (Botica, 1989: 12) Stoga Botić zanesen idejom slobode odlazi u Bosnu, a odatle u Srbiju koja je „prosta njemačke i turske tlake“. (Vučetić, 1973: 136) Međutim ni Srbijom Botić nije oduševljen, budući da je tamo sve „svuda zatvoreno“, hladno. (Botica, 1989: 12) Književnik Matija Ban 1852. godine šalje Botića pod imenom „sirote Bošnjaka“ u Zagreb u Gajevu tiskaru, gdje je neko vrijeme rastavljao i prao slova *Narodnih novina*. (Botica, 2000b: 247) Potom, Botić upoznaje braću Brliće te ga Andrija Brlić šalje biskupu Strossmayeru u Đakovo, gdje se zaposlio „u vlastelinstvu đakovačke biskupije, vršeći dužnost aktuara-protokoliste“. (Botica, 1989: 12) No u Đakovu „mori ga kao i u Splitu i Zadru narodnosno-oslobodilačka misao (...) te je kano opet u Srbiju, u zbor dobrovoljaca.“ (Vučetić, 1973: 136) Romantični nemir pokreće Botića trajno te se htio pridružiti Srbima u borbi za oslobođenje Bosne i Hercegovine od turskog jarma. (Botica 1996: 95) No zbog svojih „slobodoljubivih i narodnih misli nailazi na poteškoće, otpore i prijezir“. (Botica, 1989: 13) Njegov se idealizam suprotstavlja gruboj stvarnosti te tako piše: „Ništa te neće dovesti blagu života kano što idealizam.“ (Botica, 2000b: 248) Kasnije je Botić odbio položiti zakletvu „da će caru biti vjerni do smrti i u svim okolnostima da neće nikada nikakvom tajnom društvu pripadati da će se čuvati svakog političkog agitiranja“, naime, biskup je tom zakletvom svojim činovnicima i službenicima zabranio bilo kakvo političko djelovanje. (Botica, 1989: 13) Također, naumio je ostaviti službu u biskupovoj kancelariji. (Botica, 2000b: 248) Botić tako „ostade uspravan, dosljedan, slobodarski, svoj.“ (Botica, 1989: 13) Godine 1861. izabran je u Đakovu za narodnog zastupnika u Saboru. (Vučetić, 1973: 140) Na tridesetoj je saborskoj sjednici, 1. srpnja 1861., Botić održao značajan govor o društveno-političkom stanju u Hrvatskoj. (Botica, 1996: 96) U svom je govoru Botić istaknuo kako nema naroda koji je tako raskomadani kao što je hrvatski, naime „kroz tri vjerozakona, dvije države, četiri protivne političke uprave, tri strana jezika, dvojica slova, tri do četiri imena i stotinu ubitačnih predrasuda“. (Vučetić, 1973:141) Govor je završio mislima i vjerom u vlastitu snagu hrvatskoga naroda. (Botica, 1989:15) Nakon raspuštanja Sabora, u

studenom 1861. vraća se u Đakovo, gdje je sređivao rukopise svojih djela te objavio *Bijednu Maru* i *Petra Bačića*. Umire u Đakovu 1863. godine od tuberkuloze. (Botica, 2000b: 249)

Vučetić navodi da se „usporedno s političkim i filozofskim bićem razvila i Botićeva književna riječ, sve u duhu bratstva, pobratimstva, ljubavi među ljudima.“ (Vučetić, 1973: 141) Nadalje, njegovo književno djelo nije nastalo iz društveno-povijesnih pobuda, ono je plod unutrašnjih stvaralačkih potreba, stoga je u njemu malo onog didaktično-utilitarističkog, a mnogo osobnog. (Botica, 1989: 14) Njegovo se stvaralaštvo može podijeliti na dvije faze. Prva je faza vezana uz početak stvaralačkoga rada (1854) te je obilježena usmenoknjiževnim izvorima, a plod su toga razdoblja *Pobratimstvo* i *Dilber Hasan*. (Botica, 1996: 96) Djela toga razdoblja zasnivaju se epskim pjesmama te narodnim pripovijetkama, a tematizira se „niz usmenoknjiževnih ostvaraja povijesnog odnosa kršćana i Turaka.“ (Botica, 1989: 20) Druga je stvaralačka faza vezana uz svršetak Botićeva stvaralaštva (1861/62) te „motivirana mletačkim kronikama i životu u Splitu i Dalmaciju u XVI. stoljeću.“ (Botica, 1989: 20) U djelima druge faze tematizira pitanja poput, ljubavi, slobode, života i smrti, socijalne prilike te odnose među različitim vjerama i etnicima. (Botica, 1996: 97) *Bijedna Mara* te *Petar Bačić* djela su koja pripadaju drugoj fazi Botićeva stvaralaštva. Botić je, također napisao, *Što će meni cv'jeće svojako?*, *Tri muke bjeguncima*, *Srb ide u rat*. (Botić, 1996: 96)

Nikolić napominje kako je Botić kao pjesnik prvi unio misao o jednom i jedinstvenom hrvatskom narodu koji mora biti jednodušan u ljubavi prema domovini, bez obzira vodi li ga k Bogu Krist ili Muhamed. (Nikolić, 2017: 22) Također, „u hrvatskoj književnosti stvara pojam Hrvata različitih vjera, koji svi, živeći po zakonima svoje vjere, živo osjećaju zajedništvo Domovine, pa njoj svi jednakim žarom i otvorena srдца služe.“ (Nikolić, 2017: 27) Stoga se, Luka Botić smatra predvodnikom nacionalnog jedinstveni i vjerske u književnosti. (Nikolić, 2017: 27)

3. Hrvatski književni romantizam

U hrvatskoj se književnosti, romantizam pojavljuje u prvoj polovici devetnaestoga stoljeća te je potaknut političkim i kulturnim potrebama, „kao izraz društvenih i književnih težnji.“ (Jelčić, 2002: 13) Prvo je razdoblje hrvatskog romantizma aktivističko te se podudara s razdobljem hrvatskog narodnog preporoda te književnog preporoda, dok je drugo razdoblje obilježeno izrazito romantičarskim temama. (Jelčić, 2002: 13-14)

U devetnaestom stoljeću hrvatski je narod teritorijalno i politički rascjepkan, a gospodarski nemoćan. (Barac, 1954: 16) Hrvatska je, naime, podijeljena na više pokrajina, koje su pak pod vlašću triju careva, a u hrvatskim krajevima ne postoji jedinstven književni jezik, nego se stanovništvo služi narječjem koje ima status književnog jezika. (Jelčić, 2002: 14) Osim toga, provodi se germanizacija i mađarizacija te time je time „sve više dolazilo do izražaja odnarođivanje, i sve slabija odbrana i nacionalnog i državnog identiteta“ (Šicel, 2004, 6) Stoga se javlja misao o političkom i kulturnom ujedinjenju na temelju nacionalnog jedinstva. (Jelčić, 2002: 14) Pokret koji želi ostvariti te težnje u Hrvatskoj naziva se Hrvatski narodni preporod. (Jelčić, 2002: 14) U povijesnom i književnom smislu traje od 1815. do 1860. godine. (Šicel, 2004: 31) No valja razlikovati hrvatski narodni preporod te ilirski pokret. Naime, Barac ističe kako je ilirizam ili ilirski pokret samo jedna faza u čitavom narodnom buđenju Hrvata. (Barac, 1954: 36) Šicel ilirski pokret smješta u razdoblje između 1830. i 1849. godine u kojemu je književnost bila podređena politici, a „jedina joj je namjena bila posjećivati i buditi nacionalnu svijest Hrvata“. (Šicel, 2004: 32) Ilirizam su pokrenuli mladi građanski intelektualci entuzijasti predvođeni Ljudevitom Gajem. (Šicel, 2004: 32) Gaj 1830. godine objavljuje *Kratku osnovu horvatsko-slavenskog pravopisanja*, prijedlog reforme grafije za kajkavsko narječje, te još značajnije 1835. pokreće novine na hrvatskom jeziku *Novine horvatske* s književnim prologom *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*. (Jelčić, 2002: 29, 35) No narodno buđenje Hrvata nije počelo tek ilirizmom, ono postoji desetljećima ranije. (Barac, 1954: 37) Tako Jelčić ističe kako je Pavao Ritter Vitezović „prvi iznio misao o teritorijalnom i duhovnom sjedinjenju svih hrvatskih zemalja“. (Jelčić, 2002: 17)

Romantizam se u hrvatskoj književnosti nije oblikovao u čistu pojavu, budući da se vremenski podudara s hrvatskim narodnim preporodom. (Jelčić, 2002: 53) Stoga nastaje „hibridni oblik romantične književnosti koja je ispunjena ne samo osobnim nego i općim idealima i služi borbi za očuvanje vlastite nacionalne samosvojnosti.“ (Jelčić, 2002: 53) Obilježja se hrvatskoga romantizma mogu odrediti iz odnosa prema europskom romantizmu. Jedna od bitnih odrednica europskog

romantizma čežnja za istokom, kao nečim tajanstvenim, bajnim, čarobnim, međutim u Hrvatskoj je istok bio prisutan u obliku turske vlasti stoga nije mogla postojati čežnja za njim. (Barac, 1954: 150) Nadalje, europski su romantičari njeguje kult individualizma, koji ljude vodi u melankoliju, zasićenost i pesimizam, dok su hrvatski romantičari isticali osjećaj zajedništva koji jača samopouzdanje i vjeru u budućnost. (Jelčić, 2002: 56) Također, u hrvatskom romantizmu nema melankolije, svjetske boli i pesimizma (Barac, 1954: 158) Sličnosti pak hrvatskog i europskog romantizma su primjerice: shvaćanje nacije te kult povijesti. Nacionalizam je naime, pojam u kojemu „nisu toliko važne državnopravne oznake, koliko jezik, običaji, prošlost.“ (Barac, 1954: 154-155) Također, hrvatski su pisci, romantičarski zanos usmjerili najviše prema domoljublju, za razliku od europskih u čijem opusu prevladava motiv ljubavi. (Jelčić, 2002: 56) Romantička je ljubav, navodi Bobinac, „apsolutna i beskonačna, ali ujedno povezana i s kršćanskim vjerovanjem u ponovni susret u onostranosti“. (Bobinac, 2012: 274-275) Nadalje, u europskom, ali i u hrvatskom romantizmu stvoren je gotovo kult povijesti, naime, nastoji se pronaći i iznijeti što više dokumenata o prošlosti, starini, autohtonosti. (Barac, 1954: 155) U hrvatskom su romantizmu zastupljeni gotovo svi književni rodovi i vrste, međutim najzastupljenije je lirsko pjesništvo, „od ljubavnih i misaonih pjesama u narodnoj tradiciji do epskih poema bajronovskog tipa“. (Bobinac, 2012: 148) Lirika prevladava i u europskom romantizmu, stoga je to također sličnost europskog i hrvatskog romantizma. (Jelčić, 2002: 56) Također, zastupljena je putopisna književnost te se pišu prve drame te prvi primjeri dnevničke književnosti. (Bobinac, 2012: 148)

4. *Bijedna Mara*

Bijednu Maru Botić je objavio 1861. godine, a rukopis, odnosno prva verzija djela čuva se u Arheološkom muzeju u Splitu. (Botica, 1996: 96) Nadalje, za žanrovsko određenje djela Pavlović navodi da se *Bijednu Maru* može odrediti kao romantički spjev. (Pavlović, 1998: 397) Naime, romantički spjev zamjena je za ep u trenutku kada junaci dobivaju psihologiju, a svijet se sastoji od pojedinaca. (Pavlović, 1998: 380) Pojedinci koji čine djelo razlika su u odnosu na epove koji prethode Botićevu djelu, primjerice Mažuranićev ep *Smrt Smail-age Čengića* te Demeterovo *Grobničko polje*, budući da govore u ime zajednice te je naglasak stavljen na kolektiv. (Pavlović, 1998: 381) Botić, pak svojim djelom „afirmira prava pojedinca da se usprotivi vrijednostima zajednice, ako to njegova individualnost traži.“ (Pavlović, 1998: 381) Djelo tematizira zabranjenu ljubav mladoga muslimana Adela te kršćanke Mare. (Trojan, 2017: [45]) *Bijedna se Mara* sastoji od šest pjevanja, a pisana je u desetercu. (Botica, 1996: 97)

Botićevi su uzori za ovo djelo, književna tradicija hrvatskog pjesništva te europski romantizam. Naime, iz tradicije hrvatskog pjesništva preuzima epski deseterac te neke stilske osobine uobičajene za guslarsku poeziju. (Pavlović, 1998: 382) Također, na nastanak je utjecao Kažotijev roman *Miljenko i Dobrila* te narodna pjesma *Zlosretna Mare Biteljkinja*. (Pavlović, 1998: 382) No važna je uloga talijanske književnosti, preko koje Botić dolazi u dodir s europskim romantizmom. (Pavlović, 1998: 382) No samo je djelo motivirano i stvarnim povijesnim događajem o čemu svjedoči dopuna naslovu koja glasi: „Historička pripoviest iz narodnog života u Dalmaciji u drugoj polovici šesnaestog vieka“. (Botić, 2000: 13) Nadalje, drugi je uzor djelu europski romantizam, koji je vidljiv u prikazivanju pejzaža te naglašavanju individualnosti i snage pojedinca (Botica, 1996: 98) Također, „njegovi su likovi osobito ispunjeni osjećajem *suvišnosti*, *stanovite pobune*, *poticajem satanizma*, *bijesa* i *nemira*,“ a sve su to obilježja europskog romantizma. (Botica, 2000a: 11) Osim spomenutih obilježja u djelu se mogu uočiti i sljedeća, primjerice: beskrajna i ispunjena, ali neostvariva i tragična ljubav, zbivanja u sferi bajkovitog i fantastičnog, s naglaskom na idiličnovilinski svijet, usamljenost te ljubav prema domovini. (Bobinac, 2012: 245) No osim obilježja europskog romantizma koja su prisutna u *Bijednoj Mari*, moguće je prikazati i zajednička obilježja romantizma južnoslavenskih zemalja. Naime, Botić u *Bijednoj Mari*, ali i drugim djelima pokazuje zanimanje za usmenu književnost te folklorno nasljeđe, a takvo zanimanje pokazuju i drugi južnoslavenski književnici poput, slovenskog romantičara Francea Prešerna, srpskog književnika Vuka Stefanovića Karadžića, čije je zbirke Botić osobito poznao, te crnogorskog književnika Petra Petrovića Njegoša. (Botica, 1989: 23; Bobinac,

2012: 151-153) Od usmenih se elemenata u *Bijednoj Mari* pojavljuje stih deseterac, motivi narodnog vjerovanja u vile, vještice te mitološka bića, motivi tambure, kola, pjesme, motiv sna te kletve i naricanja. (Botica, 1989: 28-29) Naricanje Marine sestre vidljivo je u sljedećemu citatu:

„Hladno lice svoje sestre ljubi

I nariče kao kukavica:

‘Nemojte nas rastavljati.

Slatka braćo!

Dvije sestre jedinice,

Jadna sestro!’“ (...) (Botić, 2000: 75)

Također, usmenoj književnosti Botić „duguje i pozitivan humanistički idejni stav cijelog svog opusa – stremeći prema ljubavi, slozi, bratstvu.“ (Botica, 1989: 29) Nadalje, djelo prikazuje tragičnu ljudsku sudbinu, a tragična ljudska sudbina česta je tema važnog slovenskog „nacionalnog odgajatelja“ – Francea Prešerna. (Bobinac, 2012: 152) Važna je odrednica Prešernove zbirke pjesnički poziv, odnosno „svijest o dužnosti stvaranja i djelovanja kroz pjesmu, svijest koja se povezuje s temom domovine“. (Bobinac, 2012: 152) Taj se poziv u *Bijednoj Mari* ostvaruje likom pjesnika Boktulija, koji o domovini pjeva:

„Sjaj mi sunce, domovini slatkoj,

Oj preslatkoj, miloj domovini,

Da s' nagledam njena divnog čara!’“ (Botić, 2000: 52)

Priča o ljubavi Mare i Adela scenski je uprizorena, naime, Niko Bartulović napisao je dramu u četiri čina, Josip Hatze skladao je operu *Adel i Mara*, a Ivo Parač operu *Adelova pjesma*. (Trojan, 2017: [45]-46)

5. Etičnost *Bijedne Mare*

U *Bijednoj Mari* mogu se izdvojiti ideje koje je moguće odrediti kao etičke, ali i kao humanističke kojima je Botić ostavio neizbrisivi trag u hrvatskoj književnosti. Te su ideje: ljubavi, sloboda, bratstvo, vjerska tolerancije te ljudsko dobro. Ljubav je u djelu pokretač radnje te uz slobodu najjači motiv. (Pavlović, 1998: 386) Osim toga, ljubav je čest motiv u svim književnostima romantizma. (Bobinac, 2012: 275) Sloboda j pak, temeljna ljudska potreba te uvjet čovjekove odgovornosti. (Vučetić, 2010: 592) Bratstvo se u *Bijednoj Mari* primarno tiče odnosa Turaka, muslimana i Hrvata, kršćana. Nadalje, mnogi su filozofi, među njima i John Locke djelom *Pismo o toleranciji*, doprinijeli razvoju tolerancije kao moralne vrijednosti. No i mnogi su književnici dali svoj doprinos toj problematici. Primjerice, Botić u *Bijednoj Mari* teži snošljivosti među različitim religijama i etničkim skupinama. Etika se ponajprije tiče odnosa dobro-zlo, a taj se odnos može uočiti i u ovomu djelu. (Filipović 1989: 335b)

5.1. Motiv ljubavi

Ljubav je pokretač radnje te sama motiviranost djela počiva na zabranjenoj ljubavi muslimana Adela te kršćanke Mare. (Pavlović, 1998: 386) Prema Jelčiću, ljubav se ovdje uzdigla kao najveća ljudska vrijednost, „prava svetinja srca, koja je u stanju prevladati sve međusobne razlike i prepreke.“ (Jelčić, 2002: 567) Durić će reći kako je prikazana ljubavna priča klišeizirana te se likovi ne razlikuju od tipičnih likova ljubavnika poznatih u hrvatskoj književnosti devetnaestog stoljeća. (Durić, 2015: 58) Prijelomni događaj svake ljubavne priče u djelu jest prvi pogled jer njime započinje zaplet. (Botić, 1989: 38) Pogled je presudan za ljubav, ali i patnju nositelja radnje, Adela i Maru. Naime, njihovi se pogledi susreću na *pazaru*.

„Oko joj se nehotice tome
Te opazi sretnoga Adela
I sretne se s njegovijem okom!
Slatki Bože, što ne stavi svijet
Da se dalje pomakao nije
Da raj rajski pogled ne pokvariš!“ (Botić, 2000: 30)

No ljubav na prvi pogled za Durića je „romantičarski klišej“. (Durić, 2015: 59) Međutim za protagoniste te ljubavne priče ona je itekako bila stvarna i iskrena. O ljubavi prema Mari, Adel piše:

„Ja znam, sreće bez tebe mi nejma,
Nit mi ima bez tebe života,

Jer ja tebe i od sunca volim,
Volim tebe no svijet unakrst,
Volim tebe no rođenu mater,
Volim tebe nego vjeru svoju;
Ja ću s tebe da svoj život dadem
Ja ću s tebe vjeru da ostavim,
U koju sam vjerovao dosad.“ (Botić, 2000: 64)

No ta će romantičarska, klišeizirana ljubav za Maru i Adela biti nesretna, kobna, budući da su pripadnici različitih vjera. Naime, njihova okolina nije spremna za takvu ljubav, stoga se njihova komunikacija svodila „isključivo na vazalnu jer su se međusobno samo gledali, što je opet jedna projekcija netjelesne, transcendentalne ljubavi.“ (Durić, 2015: 59)

Glavni se nositelji ljubavne priče suprotstavljaju ustaljenim normama i predrasudama, stoga se mogu označiti pobunjenicima protiv ustaljenih, općevažećih normi, ali i predrasuda, no one mogu biti itekako tragične. (Botić, 1989: 93) Jedino razrješenje fabule, ali i nesretne ljubavi jest smrt. Stoga, u skladu s tim nesretna, bijedna Mara umire:

„Turobnijem zvukom ječe zvona
Po prostranom Spljetu na sve strane.
A diže se malo i veliko
Manastiru blažene Marije
Da otprati nesretnu djevojku
Sa svijeta lažnog na istinu.
Gdje god sretne milo svoje drago,
Gdje god sretne bliži svog bližega,
Svatko reče: ‘Oj bijedna Mara!’
I uzdahnu: ‘Sirota djevojka!’
O zaželi: ‘Laka joj zemljica!’“ (Botić, 2000: 74)

Adel će pak svoje buntovništvo i ljubav prema Mari zamijeniti prihvaćanjem te ispunjenjem društvenih uloga, on se, naime ženi djevojkom iz svoga kulturnoga kruga, Melkom. (Durić, 2015: 64) Stoga, Durić zaključuje kako Botićeva tolerantna stajališta ipak završavaju porazom. (Durić, 2015: 64)

Ljubavna je priča sredstvo problematiziranja ideje bratstva i slobode.

5.2. Ideja slobode i slobodoljublja

Sloboda je temeljna ljudska potreba te temeljna datost. (Vučetić, 2010: 592) Također, sloboda je neophodna za promatranje ljudskih djela, budući da samo slobodan čovjek može odgovarati za učinjena djela. (Vučetić, 2010: 592) Svi Botićevi likovi teže slobodi, i individualnoj i kolektivnoj. (Botić, 1989: 92) U *Bijednoj* se *Mari* javlja lik Boktulija, pjesnika, koji navještava slobodu te pjeva:

„Oj preslatkoj, miloj domovini,
Da s' nagledam njena divnog čara!
Al' ti ne sjaš, sunce, da je krasiš,
Kroz krasotu njenu da me tješiš,
Što robuje tuđinu grešnica,
Što nepravdu tuđu svojom prozva!
Već ti sjaješ, odsjev Stvoriteljev,
Da pokažeš čovjeku propalom,
Njemu jednom razumnom da kažeš
Od toliko Božijeh stvorova,
Da života nejma bez slobode,
Da kreposti nejma bez slobode,
Da ljeposti bez slobode nejma.
I ti, sunce, sjaješ neumorno,
Kroz toliko stoljeća već sjaješ
Bez promjene od zore do mraka,
Bez promjene iz dana u drugi,
Da jedinu slobodu proglasiš,
Pa tko te je, sunce, dosad čuo,
Kad li će te čitav svijet čuti?“ (Botić, 2000: 52-53)

Ta se pjesma može odrediti kao himna slobodi, a koja kreće od nacionalno-patriotskih stajališta. (Durić, 2015: 62) Pjesnik Boktulije može se promatrati kao Botićev fiktivni alter ego preko kojega iznosi brojne misli o slobodi, ali i ranije spomenutoj ljubavi. (Durić, 2015: 63) Sloboda je, dakle, „odraz ljeposti ljudskog duha i odraz stvoriteljev“. (Botić, 1989: 92) Iako likovi teže slobodi, oni su neslobodni. Primjerice, Mara je zbog ljubavi prema Adelu u samostanu te na taj način neslobodna,

također lik Mare je slab subjekt, žrtva je patrijarhalnog koncepta svijeta te nesprijetna tomu se suprotstaviti. (Durić, 2015: 63)

5.3. Ideja bratstva

U djelu se javlja ideja bratstva među ljudima različitih etničkih i vjerskih pripadnosti. Naime, odstupa se od prepoznatljive crno-bijele karakterizacije, odnosno od podjele Mi-Oni. (Durić, 2015: 55) Botica napominje kako je dopreporodna i preporodna književnost najčešće protuturski orijentira, a da je Botić prvi učinio bitni prevrat. (Botica, 1989: 92-93) Naime, „bitna idejna komponenta njegova djela teži prema bratstvu“, on je, dakle, uvidio da se sreća naroda može graditi na međusobnom uvažavanju i bratstvu. (Botica, 1989: 93) Ideja bratstva može se povezati s „tematiziranjem individualizma koji je bitna odlika romantičarskog svjetonazora prema kojemu su snažni i hipersenzibilizirani junaci trebali prkositi zadanim i petrificiranim društvenim pravilima i normama.“ (Durić, 2015: 62) Uistinu, junaci *Bijedne Mare* prkose društvenim normama i pravilima, što je vidljivo iz same ljubavne priče. Naime, protagonisti ljubavne priče pripadaju dvama suprotstavljenim kulturnim krugovima te ne taj način krše društvenu normu. Bratstvo se prikazuje likovima muslimana Adela te kršćanina Boktulija, koji govori:

„No, Adele, zapamti pjesnika

U nevolji brat hoće da t' bude.“ (Botić, 2000: 26)

Također, to će bratstvo biti značajno za ljubavnike, budući da Boktulije pomaže ljubavnicima, on je naime, „tješitelj srca slomljenih, posrednik u ljubavi koja je prvo i jedino načelo života.“ (Pavlović, 1998: 394) Tako pjesnik jednom prilikom tješi Adela:

„Njega pjesnik i miri i tješi:

‘Klonut nemoj, može dobro biti,

A zlo ti je svako za vremena;

No ti pamti šta si obećao,

Bez poruke Spljetu ne ćeš doći,

A ja bratsku zaboravit ne ću.“ (Botić, 2000: 48)

5.4. Motiv vjerske tolerancije

Toleranciju se može odrediti kao: „trpeljivost, snošljivost tuđih uvjerenja i nazora, dopuštanje važenja drugih načela koja nisu vlastita, ali se ipak moraju uvažiti u duhu građanske slobode javnoga

mnijenja.“ (Filipović, 1989: 335b) Ideja tolerancije i jednakosti razvila se iz ideje vjerske tolerancije. (Skledar, 1996: 300) Općenito, razdoblje srednjeg vijeka i renesanse popraćeno je mnogobrojnim vjerskim ratovima, stoga se u 16. i 17. stoljeću počinje promišljati o spremnosti na tolerantnu političku praksu te o ideji tolerancije kao moralnoj i političkoj vrednosti. (Raunić, 2009: 169) U drugoj polovini sedamnaestog stoljeća, John Locke, dao je svoj doprinos razvoju tolerancije kao moralne vrijednosti. (Raunić, 2009: 170) Tolerancija je, prema njemu, osnovna karakteristika istinske crkve te uvjet stabilnosti. (Raunić, 2005: 302) Botić ljubavnom pričom o turskom mladiću muslimanske vjeroispovijesti i hrvatske djevojke katoličke vjeroispovijesti, Mare, problematizira vjersku toleranciju u području književnosti.

Adel i Mara pripadnici su različitih, čak štoviše, suprotstavljenih kulturnih krugova. Dva su suprotstavljena kruga – Adelov, turski, muslimanski te Marin, hrvatski i kršćanski. Turski krug, koji predstavljaju Adelova majka, Konjički dizdar i njegov sin prikazuju, napominje Durić, „tradiciju, kojoj se Adel suprotstavlja svojim osjećajima koje pretpostavlja društvenoj stvarnosti.“ (Durić, 2015: 66) Iz riječi glavnih nositelja tog kruga vidi se vjerska, ali i nacionalna opozicija. Primjerice, Dizdar, otac djevojke Melke, koju je Adel odbio zbog Mare, proklinje Adela jer je umjesto njegove kćeri izabrao nevjernicu, odnosno kršćanku. Dizdar tako govori:

„Ako ljubiš skota kaurškoga,
Od proroka prokleta ti bilo,
No dok moje ne ramenim glave
I riječi mojijem sinovma,
U zo čas si po sijedu majku
Opčinio srce moje Melke.
A kažem ti volju samog Alah,
Ili ti je Melka suđenica,
Ili si se glavom našalio.“ (Botić, 2000: 22)

Omer, Melkin brat istoga je mišljenja kao otac te kaže:

„Mog života ja ne žalim mlada,
Al' mi nemoj tako srce klati.
Proklet bio Seimović Adel,
Prokleta mu stara mati bila,
Koja ga je na svijet don'jela,

Robovali našim dušmanima,
Kada nogom turski biser gazi,
A u njedrim' nosi kaurkinju.“ (Botić, 2000:18)

Unutar turskog kruga nalazi se Adelova majka, koja je suprotnost Melkina, ali i Marina oca. Ona, naime, ne proklinje svoga sina, ali je ipak oprezna budući da misli da joj kršćanke žele ukrasti sina. (Botić, 2000: 20)

Drugi je krug, kršćanski, protuturski, a predstavlja ga patrijarhalna, očinska figura – Marin otac Vornić, koji govori:

„A Vornić joj gorko odgovara:
'Nit' nesreće ima, nit' sramote,
Do što su ti tvoje dvije kćeri
Izabrale Turčina milovat.”“ (Botić, 2000: 42)

Vornić se, dakle, suprotstavlja ljubavi svoje kćeri Mare te turskog mladića Adela, proklinje svoju kćer te ju šalje u samostan:

„A danas ću sramotu preživjet,
Da se nikad više ne ponovi,
Jer ćeš sjutra u koludre poći,
Ne bi li nas tamo preživjela
I za nama kajala sramotu.“ (Botić, 2000: 44)

Kao glas razuma javit će se svećenik Damjan Tupić, koji mu govori da sud i božju pravdu ipak treba prepustiti Bogu. (Botić, 2000: 46) Svećenik tako napominje:

„A ti otac, da dijete svoje
Kroz sav život nemilo prokuneš,
I od krila milijeh odbaciš,
I još velim, brate pravo nije.“ (Botić, 2000: 47)

Proklinjanje je česta radnja u djelu, tako se ono javlja na početku kada dizdar proklinje Adela jer je umjesto njegove kćeri izabrao kršćanku Maru, Vornić proklinje svoju kćer zbog pogleda s Adelom. Stoga se može zaključiti kako se proklinjanje javlja u oba kulturna kruga te nijedna vjera nije pošteđena toga čina. Međutim Adelova majka, iako zabrinuta za sina zbog ljubavi prema kršćanki, ne proklinje svoga sina, ne želi mu nesreću, nego je iskreno zabrinuta, što se može iščitati iz sljedećega citata:

„Nemoj, majko, tvog Adela kleti,
Jerbo sam ti ja nesretan, majko!’
Sirota se jeste začudila,
Dvaput više jest se uplašila.
‘Živ mi bio i sretan mi bio,
Pratilo te svuda Božje oko,
Tebe majka klet ne može, sinko,
Ma joj oba oka izvadio,
Ma je staru konjem pogazio;
Al' se meni staroj, hudoj jao!
Tebe, sine, nesreća je snašla,
Il' je snašla, il' hoće da snađe;
Istuži se, milo, majci svojoj.’“ (Botić, 2000: 65)

Nadalje, u djelu se očituje suprotstavljenost dvaju tabora te svaki tabor brani svoju vjeru, tako Konjički dizdar govori Vorniću:

„Vi kauri zakona ne znate,
Dok vam Turčin smije kćeri ljubiti;
Svetija je vjera u Turaka,
Jer u žensko tko se jednom maši,
Ma se okom mašio samijem,
Tome smrkne da sunce ne zađe.’“ (Botić, 2000: 40)

Iz toga se stava, ali i mnogih drugih može iščitati netolerancija, odnosno neprihvatanje tuđih uvjerenja i tuđe vjere. Putevi su vjere, prema Lockeu, individualni, stoga je svakomu pojedincu njegova vjera istinita i prava te mu pripadnik druge vjere, ne smije oduzeti građanska prava. (Locke, 2015: 27)

Barac smatra da je Botić ukazao na apsurdnost vjerske mržnje te „umjesto običajne mržnje između kršćana i Turaka, iz njegovih djela dopire dašak topline, a umjetno propovijedima ‘za krst časni i slobodu zlatnu’, njegove su pjesme proniknute osjećajem opće ljubavi, koja je jednako jaka za katolika, i za muslimana“. (Botić, 1989: 121) Vučetić drži da je Botić napustio tradiciju hrvatske književnosti „koja je crno prikazivala što je »tursko«, »muslimansko«, a bijelo što je »kaursko«, »kršćansko«“. (Vučetić, 1973: 142) S tim će se složiti i Durić koji navodi: „u Botića ni jedan kulturni krug nije pozitivan ni negativan, nego se oni sada nastoje pokazati kroz prizmu međusobnih odnosa i

komunikativnih interakcija.“ (Durić, 2015: 67) Jelčić u istomu tonu naglašava da je Botić „prvi hrvatski pjesnik koji je (...) prekinuo s crno-bijelom podjelom na ‘krst i nekrst’“. (Jelčić, 2002: 567) Nikolić pak Botića drži predvodnikom nacionalnog jedinstva te vjerske tolerancije u hrvatskoj književnosti. (Nikolić, 2017: 27)

Međutim, Botićeva ideja o pomirenju dvaju svjetova, dvaju kulturnih krugova i zaraćenih tabora može se u tom vremenu shvatiti utopističkom te je njezin rezultat nažalost porazan. On, dakle, „nastoji afirmirati ideju solidarnosti, no u konačnici dolazi do zaključka da je to neostvariv projekt, vjerojatno zbog društveno-političko-kulturne klime koja još nije bila tolerantna prema čvršćem povezivanju dvaju kulturnih krugova.“ (Durić, 2015: 63)

5.5. Dobro

Etika se prije svega kreće u binarnom odnosu dobro-zlo, a dobro se može shvatiti kao „opći problem u etičkom određenju i vrednovanju ljudskog djelovanja.“ (Filipović, 1989: 78a) Taj se odnos može uočiti i u *Bijednoj Mari*. Naime, taj se odnos tiče likova, odnosno prije svega njihovih radnji i misli. Ta se opozicija uvjetovano može primijeniti na likove poput Mare i Melke. Mara bi tako bila utjelovljenje dobrog, a Melka zla. Melka zbog neostvarene ljubavi proklinje nesretnu Maru te govori:

„Ima l' gorje od mene djevojke,
I ima li mržje i grdnije,
I pitaj ga, sve Turkinje što su
Pram lijepoj Mari kaurkinji,
Koja mu je srce zapalila,
Koja mu je pamet prevrnula?
Ubili je uzdasi i muka,
Kao mene što odavna biju.“ (Botić, 2000: 56)

Mara je prikazana kao slaba, počinjena, ali dobra djevojka, koja zbog proklinjana obitelji pati. Nesretna govori:

„‘Nek s' ne mole Bogu da ozdravim,
No za dušu moju neka mole,
Da Bog skine s moje duše grijeh,
I da skine kletvu roditeljsku.
Oj blago se, tko mrijeti može,

A za kletvu ne zna roditeljsku!

Al' se meni kuku navijeke!" (Botić, 2000: 69)

Međutim nakon što Melka sazna o Marinoj nesreći ona se mijenja, postaje bolja te se kaje:

„Nije Adel dao vjeru Mari,

Nit' on dade, nit' prihvati Mara,

A Mara je nesretna djevojka,

Ja zgriješih kadagod ju prokleh,

Ja bih Maru rada požaliti..." (Botić, 2000: 60-61)

Odnos dobro-zlo može se tako primijeniti i na likove Marina oca i Adelope majke. Vornić bi tako bio utjelovljenje zla jer je prokleo vlastitu kćer, poslao ju u samostan kako bi patila, dok Adelpova majka izražava zabrinutost sa sina, ali mu ne želi nesreću. No kao i Melka i Vornić se mijenja te oprašta kćeri i postaje bolji.

„Na to se je starcu ražalilo,

Oborio niz turobno lice

Oborio nekoliko suza,

Ruku metne na glavu mjezimcu

I izusti drhćućijem glasom:

'Da nam svima Bog oprostí gr'jehe,

I blagoslov da nam udijeli,

A ja sam joj gr'ješán oprostio,

I dajem joj otac svoj blagoslov.'" (Botić, 2000: 71)

Također, taj se binarni odnos prije Botića koristio za opisivanje turskog i hrvatskog tabora, budući da su Turci, muslimani uvijek opisivani i prikazivani kao zlo, dok su Hrvati, kršćani uvijek bili ono dobro. Međutim Botić ne gleda Turke kao isključive neprijatelje, stoga se u *Bijednoj Mari* ne mogu muslimani prikazati kao zlo, a kršćani kao dobro. (Pavlović, 1998: 384) Oba naroda sastoje se od različitih pojedinaca koji su nositelji dobrih, ali i zlih osobina. Ovdje je, dakle, naglasak stavljen na svakog pojedinca, koji vođen osjećajem djeluje i govori, ponekad u svojstvu dobra, a ponekad u zla. No svi pojedinci prolaze kroz određene promjene te postaju bolje osobe, vođene dobrom.

6. Zaključak

Luka Botić hrvatski je književnik i političar devetnaestoga stoljeća. Njegovo je stvaralaštvo moguće podijeliti u dvije faze. Prva je faza obilježena usmenoknjiževnim uzorima, dok druga počiva na mletačkim kronikama i životu u Splitu i Dalmaciji u šesnaestomu stoljeću. U svojim djelima progovara o apsurdnosti vjerskih opreka te ga se smatra pjesnikom nacionalnog jedinstva i vjerske tolerancije. Botić je stvarao u razdoblju hrvatskoga romantizma, koji se vremenski podudara s pokretom hrvatskog narodnog preporoda, a cilj je toga pokreta buđenje nacionalne svijesti Hrvata. Neke su od bitnih odrednica hrvatskoga romantizma: kolektivizam, optimizam, polet, vedrina, vjera u budućnost hrvatskoga naroda, povijesna utemeljenost, nacija obilježena jezikom i običajima te prevlast lirike. Hrvatski romantizam prekretnica je u hrvatskoj književnosti, budući da njime započinje novija hrvatska književnost. Od njegovih se djela mogu izdvojiti: *Bijedna Mara*, potom spjevovi *Pobratimstvo*, *Dilber Hasan* te *Petar Bačić*. *Bijedna Mara* romantički je spjev koji Botić objavljuje 1861. godine, a priču temelji na povijesnom zapisu o ljubavi turskog mladića Adela i kršćanske djevojke Mare. Djelo ponajprije pripada romantizmu, stoga je moguće uočiti brojna obilježja toga razdoblja. Primjerice, pojačano zanimanje za usmenu književnost i folklor, fantastičan svijet vila, motiv nesretne i tragične ljubavi, motiv sna, pjesnički poziv, suvišnost te odnos prema prirodi. U djelu su zastupljene brojne ideje, koje se mogu promatrati s gledišta etike. Takve su ideje – motiv ljubavi, sloboda, bratstvo, vjerska tolerancija te ljudsko dobro. Ljubav je u djelu pokretač radnje, prema nekima klišeizirana, ali prije svega vođena Botićevom idejom o pomirenju suprotstavljenih tabora. Ljubav Adela i Mare, nesretna je, ali i kobna za Maru, koja umire u samostanu, dok Adel prihvaća društvene norme i ženi se djevojkom iz svoga kulturnoga kruga. Sloboda je prema mnogim filozofima temeljna čovjekova datost te je primarni uvjet čovjekove odgovornosti. Likovi u djelu teže slobodi, kolektivnoj i individualnoj, ali su još uvijek nespremni odmaknuti se od okoline i izboriti za vlastitu slobodu. Nadalje, bratstvo je ideja koje se razvija u doba romantizma, a u djelu se javlja između kršćana i muslimana, točnije kršćanina Boktulija i muslimana Adela. Boktulije će u nekoliko situacija napomenuti Adelu kako mu je u nesretnoj ljubavi brat te će na taj način pomagati nesretnim ljubavnicima. Zabranjenom ljubavi muslimana i kršćanke, bratstvom kršćanina i muslimana Botić razvija ideju o vjerskoj toleranciji te pokušava pomiriti dva zaraćena svijeta. Prekida s tradicijom crno-bijele karakterizacije, odstupa dakle, od tradicionalnog prikazivanja onog muslimanskog lošim i zlim, a kršćanskog neupitno dobrim. Ni turski ni muslimanski kulturni krug nisu prikazani pozitivnim ili negativnim. Oba kulturna kruga imaju pozitivne i negativne predstavnike, u oba kruga javlja se

proklinjanje zbog ljubavi prema osobi druge vjere te nezadovoljstvo izborom mladih. Nažalost Botićev pokušaj pomirenja suprotstavljenih tabora pokazao se kao neostvarivim projektom zbog netolerantne društveno-političko-kulturne klime. Iako je Botićev projekt neostvaren, on je svojim djelom ostavio neizbrisiv trag u književnosti hrvatskoga romantizma. Također, idejama koje je zastupao u svojim djelima pa tako i u *Bijednoj Mari*, kao što su ljubav, bratstvo, sloboda, vejrška tolerancija, ljudsko dobro prozvan je pjesnikom nacionalnog jedinstva i vjerske snošljivosti.

7. Literatura

Izvor

Botić, Luka. 2000. *Izabrana djela*, Vinkovci: Riječ.

Literatura

Barac, Antun, 1954. *Hrvatska književnost od Preporoda do stvaranja Jugoslavije, Knjiga I., Književnost ilirizma*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Bobinac Marijan, 2012. *Uvod u romantizam*, Zagreb: Leykam international.

Botica, Stipe, 1989. *Luka Botić*, Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta.

Botica, Stipe, 2000a. *O piscu*, u: Luka Botić, *Izabrana djela*, Vinkovci: Riječ, str. 247-249.

Botica, Stipe, 2000b. *Predgovor*, u: Luka Botić, *Izabrana djela*, Vinkovci: Riječ, str. 7-12.

Durić, Dejan, 2015. *Romansa, granica i interkulturalna komunikacija: Bijedna Mara Luke Botića*, u: *Kanavelić: časopis za književnost, umjetnost i znanost*, 1/1, str. 53-69.

Filipović, Vladimir, 1989. *Filozofijski rječnik*, Zagreb: Nakladni zavod matice hrvatske.

Jelčić, Dubravko, 2002. *Hrvatski književni romantizam*, Zagreb: Školska knjiga.

Locke, John, 2015. *Pismo o toleranciji*, [prev. Nazifa Savčić], Zagreb: Srpsko narodno vijeće.

Nikolić, Vinko, 2017. *Luka Botić: pjesnik nacionalnog jedinstva i vjerske snošljivosti*, u: *Luka Botić: pjesnik nacionalnog jedinstva i vjerske snošljivosti, Dani Luke Botića*, ur. Ivan Stipičić, Đakovo: Udruga Opor-Botići, Đakovački kulturni krug, str. 21-27.

Pavlović, Cvijeta, 1998. *Bijedna Mara – romantički spjev Luke Botića*, u: *Dani hvarškoga kazališta: hrvatska književnost u doba preporoda (ilirizam, romantizam)*, ur. Nikola Batušić et al., Split: Književni krug.

Raunić, Raul, 2005. *Etička, odgojna i politička vrijednost tolerancije*, u: *Filozofska istraživanja*, 25/2, str. 311-326.

Raunić, Raul, 2009. *Filozofija politika Johna Lockeja*, Zagreb: Politička kultura.

Skledar, Nikola. 1996. *Tolerancija kao nužni uvjet ljudskoga zajedništva i dostojanstva*, u: *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja* 5/2 (22), str. 293-306.

Šicel, Miroslav, 2004. *Povijest hrvatske književnosti XIX. stoljeća, Knjiga I., Od Andrije Kačića Miošića do Augusta Šenoae (1750–1881)*, Zagreb: Naklada Ljevak.

Trojan, Ivan, 2017. *Scenska uprizorenja Botičevih tekstova*, u: *Luka Botić: pjesnik nacionalnog jedinstva i vjerske snošljivosti, Dani Luke Botića*, ur. Ivan Stipičić, Đakovo: Udruga Opor-Botići, Đakovački kulturni krug, str. [45]-47.

Vučetić, Šime, 1973. *Luka Botić*, u: *Antun Pasko Kazali, Mato Vodopić, Luka Botić, Juraj Carić; Pet stoljeća hrvatske književnosti, knjiga 35*, Zagreb: Matica hrvatska, Zora, str. 133-168.

Vučetić, Marko, 2010. *Identitet osobe i sloboda*, u: *Riječki teološki časopis*, 18/2, str. 591-608.